

5 (II) 2015

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

*Great War in Eastern Europe –
Different Experience, Different Memories*

Eesti Sõjamuuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2015

Eesti
Sõjamuuseum
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 5 (11) 2015

I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused

Estonian Yearbook of Military History 5 (11) 2015

Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on Eesti Sõjamuuseumi –

Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,

dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: I maailmasõja ajal vangilangenud Austria ohvitser vaguni aknal.

Aleksander Funki (1884–1940) foto (EFA.231.0-58375). Tartust pärit Aleksander Funk

teenis I maailmasõjas keisrinna Aleksandra Fjodorovna Tsarskoje Selo

väli-sanitarrongi nr 143 fotograafina.

Peatoimetaja: Toomas Hiio

Toimetaja: Sandra Niinepuu

Tõlked inglise ja saksa keelest: Sandra Niinepuu ja Toomas Hiio

Resümeeide tõlge: Alias Tõlkeagentuur OÜ

Keeletoimetaja: Kristel Ress (Päevakera tekstibüroo)

Autoriõigus: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum,

Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2015

ISSN 2228-0669

Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

Mõisa tee 1

74001 Viimsi, Harjumaa

www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Sisukord

Saateks (*Toomas Hiio*) 5

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

Igor Kopõtin

Esimese maailmasõja algus Eestis. Võim ja ühiskond..... 11

Beginning of the First World War in Estonia.

Government and Society 42

Tamara Scheer

Austria-Ungari okupatsioonivõim Vene-Poolas

I maailmasõja ajal (1915–1918) 44

Austro-Hungarian Occupation of Russian Poland

(the Kingdom of Poland) during the First World War (1915–1918)..... 74

Christoph Mick

Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine..... 76

The Polish-Ukrainian Civil War in East Galicia:

History and Remembrance 95

Klāvs Zariņš

Das Land Ober Ost. Saksa okupatsioonipoliitika Kuramaal

I maailmasõja ajal (1915–1917) 96

Das Land Ober Ost. German occupation policies

in the Courland district during World War I (1915–1917) 118

Eberhard Demm

Vabastamine propaganda abil. Juozas Gabrys

ja Leedu iseseisvusliikumine 1911–1918 119

Liberation through propaganda. Juozas Gabrys

and the Lithuanian independence movement 1911–1918..... 139

Mart Kuldkepp

<i>Pastorisierung</i> ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal	141
<i>Pastorisierung and propaganda in 1915. Plans to politically influence Estonian prisoners-of-war in Germany</i>	162

Leho Lõhmus

I maailmasõja teenetemärgid eesti mehe rinnas. Ordenid ja nende kandmine	164
<i>World War I decorations worn by Estonian men. Orders and the way they were worn</i>	183

PIKEMAD KÄSITLUSED

Peeter Kaasik

Rahvuslikud üksused Punaarmee koosseisus ja välisriikide üksused NSV Liidu territooriumil Teise maailmasõja ajal.....	187
<i>National military units in the Red Army and the units of foreign nations formed in the USSR during World War II</i>	250

ARVUSTUSED

Mälestusi Eesti rahvusväeosade sünnist ja käekäigust (<i>Ülle Kraft</i>)	257
Põhjalik koguteos Rootsi võidust (<i>Kaarel Vanamõlder</i>)	264
Kolm raamatut eestlastest Punaarmees (<i>Art Johanson</i>)	267
Autorid.....	270

Põhjalik koguteos Rootsi võidust

Eesti ajalugu. III, Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Enn Küng, Margus Laidre, Ivar Leimus, Aivar Pöldvee, Anti Selart, Marten Seppel, Kai Tafenu, Ülle Tarkiainen, Enn Tarvel, peatoimetaja Enn Küng, kaastoimetaja Marten Seppel (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013), 487 lk.

2013. aasta detsembris Tartus esmaesitletud Eesti ajaloo koguteose järjekordse köite arvustamine tagantjärele pole sugugi lihtne ülesanne. Sellise akadeemilise raskekaalu kategooriasse kuuluva ülevaateteose ilmumine pälvib enesestmõistetavat kohe tähelepanu ja inspireerib kirjutama põhjalikke retsensioone.¹ Seda raskem on praegu – ligi kaks aastat hiljem – leida vaadeldavast teosest veel käsitlemata aspekte ja lisaks nõnda, et jutt ei tunduks otsitud tähenärimisena. Raamatu lähem tutvustamine tundub samuti üleliigsena, sest huvilistel on olnud piisavalt aega seda lehitseda. Ning pealegi: kuidas arvustada teost, mis on, nagu me kõik teame, pälvinud 2013. aasta Eesti ajalookirjanduse aastapremia? Seetõttu püüangi järgnevalt markeerida üksnes aspekte, mis võiksid pakkuda huvi Eesti sõjaajaloo aastaraamatu lugejale.

Ligi viiesajaleheküljeline teos on jagatud teemati viieks suuremaks osaks või peatükiks, millele lisanduvad valikbibliograafia ja registrid. Erinevalt teistest sama sarja väljaannetest pole III köite koostajad pidanud vajalikuks lisada teosele kohalike valitsejate (näiteks kuberneride) nimekirja ega kehtinud mõõtude-rahahühikute jm loendeid. Teose autor-konna moodustavad väga hästi tuntud ja tunnustatud asjatundjad, kellest nii mõnegi esituslaad ja erialased huvid mõjutavad veidi teose üldpilti – „Eesti ajalugu III“ näib õige pisut tundvat ülemäärast nõrkust sõjanduse ning haldus- ja majandusajaloo vastu.

¹ Vt Andres Adamson, „Ajaloomalü, Rootsi aeg ja pärisorjus,“ *Postimees*, 20. jaanuar 2014, <http://arvamus.postimees.ee/2667418/andres-adamson-ajaloomalü-rootsi-aeg-ja-parisorjus>, 12. november 2015; Kersti Lust, „Ere saavutus Eesti ajalookirjutuses,“ *Sirp*, 24. jaanuar 2014, <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/ere-saavutus-eesti-ajalookirjutuses/>, 12. november 2015; Lea Kõiv, „Eesti ajalugu Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani,“ *Tuna* 3 (2014): 128–132.

Nagu pealkirigi osutab, käsitleb Eesti ajaloo III köide siinset varauusaja ajalugu ühest sõjast teiseni tinglike piirdaatumitega 1558–1699. Esimene peatükk kujutab selle ajavahemiku sõjalis-poliitilisi sündmusi ja teine kirjeldab Eesti piirkondade valitsemist eri võimude (s.o Vene, Taani, Poola-Leedu ja Rootsi) poolt 16. sajandi teisest poolest kuni 17. sajandi keskpaigani. Seejärel kontseptsioon muutub. Viimased kolm peatükki tegelevad juba sõna otseses mõttes üksnes Rootsi ajaga, käsitledes erinevate aspektide kaudu (haldusvõim, asustus ja majandus, vaimuelu) sajandi teist poolt, mil kogu Eesti ala kuulus Rootsile.

Seega kinnistab teos traditsioonilist Eesti varauusaja riiklik-poliitilisele kronoloogiale tuginevat kontseptsiooni, mis algab keskaegse Liivimaa riikide süsteemi lagunemise ning sellele järgneva pika ja raske võimuvõitluse ajastuga, millele järgneb (ajutine) jõudude tasakaal ja lõpuks Rootsi impeeriumi (vääramatu) triumf. Eesti ajaloo III köidet lugedes jääb mulje, nagu lõppenuks rootsiaegne varauusaeg Eestis koos Põhja-sõjaga, pärast mida algas teine ajastu – uusaegne Vene aeg, mis on aga juba järgmiste Eesti ajaloo köidete teemaks.² Sellist muljet saanuks ehk vältida teost lõpetava ja käsitlusi kokku sõlmiva tagasisivaatega, mida aga pole.

Teose sissejuhatuses (lk 11) nimetatakse käsitluse põhifookusena just sõdade ajajärku Eesti alal rahvusvaheliste suhete kontekstis 1660. aastateni. Nõnda tuleb Margus Laidre kirjutatud ja veidi alla viiendiku teose mahust hõlmavat esimest peatükki (lk 23–100) pidada käsitluse võtmeks. Pealkirjastades selle „Põhjamaade saja-aastase sõjana Liivimaa“, põlistab Laidre viimastel aastatel propageeritud kontseptsiooni ühest pikast konfliktist aastail 1558–1661, mille esmatutvustamine „Saja-aastase sõjana Eestis“³ jääb rohkem kui kümne aasta taha.

² *Eesti ajalugu. IV, Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*, kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe, tegevtoimetaja Mati Laur, peatoimetaja Sulev Vahtre (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, Ilmamaa, 2003); *Eesti ajalugu. V, Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, kirjutanud Andres Andresen, Ea Jansen, Toomas Karjahärm jt, tegevtoimetajad Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg, peatoimetaja Sulev Vahtre (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, Ilmamaa, 2010).

³ Vt Margus Laidre, „Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil,“ *Akadeemia* nr 5 (2000): 931; Margus Laidre, *Dorpat 1558–1708: linn väe ja vaenu vahel* (Tallinn: Argo, 2008).

Lea Kõivuga nõustudes näib Põhjamaade saja-aastase sõja kontseptsioon siiski veel problemaatilise ja mitte üldaktsepteerituna.⁴ Selle tõttu oodanuks koguteoses teema võimalikult igakülgselt avamist, mida kummatigi tehtud pole. Lähemat selgitamist vajanuks mõiste mõlemad pooled. *Põhjamaade* geograafiliste ja ajaliste piiride määratlemine oleks äärmiselt tervitatav, arvestades termini mitmetähenduslikkust ning jätkuvat tänapäevast (päevapoliitilist) populaarsust. Põhja- ja Lõuna-Euroopa jaotus eksisteeris kahtlemata juba varauusajal, näiteks nimetas eestimaalasest kroonik Otto Fabian von Wrangell (1655–1726) 1720. aastal käimasolevat konflikti kõhklusteta Põhjasõjaks (sks *Nordischer Krieg*).⁵ Kas ja mille poolest eristub Põhjamaade saja-aastane sõda *põhjasõdadest*⁶ või on tegu lihtsalt ladina väljendi *Dominium Maris Baltici* ('sõda ülemvõimu pärast Läänemeresel'⁷) uue tõlgendusega, jääb üksnes Eesti ajaloo III köite varal vastusetä. Lugeja seisab vastava peatüki pealkirja kohates sündinud fakti ees (lk 23), saades saja-aastase sõja konstruktsioonist aimu teksti – s.o sündmuste – edenedes. Kaks aastat hiljem on muidugi hea märkida, et kõnealuse köitega pudelist välja lastud džinni on Laidre realiseerinud vastilmunud Põhjamaade saja-aastast sõda igakülgselt käsitleva, rohkem kui 900-leheküljelise monograafia näol.⁸ Kuid ilmselt mõjutab Eesti ajaloo III köide autoriteetse (ja õhema) käsiraamatuna ajalookirjutust enamgi.

Siinsete märkuste eesmärk polnud mitte kritiseerida, vaid osutada, mis on uues akadeemilises varauusaja ülevaates senisest teisiti. Eesti ajaloo III köide on kahtlemata väga faktitihe ja püsiväärtusega ülevaate-teos, millega tasub tutvuda kõigil, kes seda veel teinud ei ole.

Kaarel Vanamõlder

⁴ Kõiv: 129.

⁵ *Landrath Wrangell's Chronik von Ehistland nebst angehängten Ehistländischen Capitulations-Punkten und Nystädter Friedensschluß* (Dorpat: Laakmann, 1845, fotomechanischer Nachdruck, Hannover-Döhren: Verlag Harro v. Hirshheydt, 1969), 158.

⁶ Vt Robert I. Frost, *Põhjasõjad. Sõda, riik ja ühiskond Kirde-Euroopas 1558–1721* (Tallinn: Kunst, 2005).

⁷ Vt nt Mati Laur, *Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999), 27, 30.

⁸ Margus Laidre, *Domus belli: Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661* (Tallinn: Argo, 2015), 17.